

УДК: 281.93

ТАТАРЧЕНКО О.Б.,

Херсонський національний технічний університет.

Татарченко Олександр Борисович (1980 р. н.). У 2003 році закінчив історичний факультет та магістратуру Херсонського державного університету, у 2008 році закінчив аспірантуру Херсонського національного технічного університету, підготував дисертаційне дослідження на здобуття кандидатського ступеня за темою *“Державно-церковні взаємини на території Херсонської та Одеської єпархії (1917-1939 рр.)”*.

АГІТАЦІЙНА КАМПАНІЯ ЗА ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ГОЛОДОМ 1921-1923 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЙ

У даній статті на основі маловідомих матеріалів уперше розповідається про особливості агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархії.

In this article based on little known materials at first is told about the peculiarity of agitation campaign for separation church values because of famine of 1921-1923 years on the Kherson and Odessa eparchy.

У наші дні в Україні триває процес відродження духовних цінностей суспільства. Підвищується інтерес дослідників до проблем духовної сфери взагалі та до проблем Церкви зокрема. Проте, на нашу думку, серед актуальних та малодосліджених тем вітчизняної історії залишається проблема особливостей агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархії.

Певний внесок у розробку даної тематики зробили такі вчені, як: Киридон А., Пашенко В., Змерзлий Б., Гейко С., Силантьєв В. [1-4]. Однак для того, щоб зрозуміти всі особливості та складності агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей доцільно розглядати їх в окремо взятій єпархії. Тому автор даної статті ставить за мету розглянути це питання на прикладі Херсонської та Одеської єпархії та привернути увагу істориків до подальшої актуалізації зазначеного напрямку в наукових роботах.

Важливою сторінкою у майнових взаєминах держави та Церкви стала агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей, спричинена голодом на Поволжі та Півдні України 1921-1923 років.

Як наслідок спустошливих років громадянської війни та сильної посухи, у другій половині 1921 року трагічна ситуація склалася в п'яти південних губерніях

України. Збір хлібів не перевищував 80 кг на душу населення. Республіці не вистачало продовольства, щоб прогодувати величезну армію, міста й селища, виконувати продрозкладку, постачати зерно до центральної Росії, а також у Поволжя, що голодувало. Лише за січень-квітень 1921 р. з України було вивезено 1 млрд 635 млн пудів зернових.

Нарешті, наприкінці 1921 року керівництвом РКП(б) та КП(б)У було офіційно визнано факт голоду в Україні, до цього мова йшла виключно про недорід. Тим часом станом на червень 1922 року кількість голодуючих, за даними санітарно-епідеміологічної служби УСРР, перевищила 3,7 млн осіб. Тільки у березні-квітні 1922 року від голоду померло 68,3 % жителів Херсона, 41,6 % – Олександрівська, 33,5 % – Слісаветграда [5]. Вже до травня 1922 року у 34 губерніях радянської держави голодувало, що найменше 20 млн людей, біля мільйону померло, 2 млн дітей стали сиротами [6].

Питання про вилучення церковних цінностей було обговорено на нараді Політбюро ЦК КП(б)У 21 січня 1922 року, за участі Г. Петровського, Х. Раковського, Д. Мануїльського, А. Іванова, М. Владімірова та ін. Було прийнято рішення направити в губкоми партії голодуючих губерній – Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської – директиву

про початок агітації серед населення за збирання золотих і срібних предметів із діючих церков [7].

Сторінки газет, підконтрольних владі, зарясніли публікаціями, присвяченими темі вилучення церковних цінностей. Однією з перших таких публікацій у центральній пресі стала стаття “Кашей на сундуку” надрукована у “Московской правде” від 5 лютого 1922 року, де редакція газети закликала читачів надсилати відгуки до редакції видання про проблеми вилучення церковних цінностей [8]. Так було дано старт агітаційній кампанії.

Газетами Півдня України також було започатковано цикл публікацій, присвячених кампанії вилучення церковних коштовностей. Так, у миколаївській газеті “Красный Николаев” від 22 лютого 1922 року журналіст Кін П. у статті “Голод та церковне золото і срібло” акцентував увагу читачів на кількості жертв голоду зазначивши, що “в одному Херсоні щоденно помирає від 50 до 55 людей”. Він зазначив, що треба “організованим шляхом” взяти все цінне із церков [9].

У Херсоні першою побачила світ стаття Грановського М. “Про голод та церковні цінності” у газеті “Херсонский коммунар” від 15 лютого 1922 року, в котрій було наголошено наступне: “зараз, коли населення міста Херсона та кількох десятків сіл очікує вимирання, що вже розпочалося, коли більшість волостей очікує повна руйнація господарства, що загрожує голодом на цілу низку років, перед населенням, перед прихожанами, повинне постати питання про те, щоб вилучити коштовності з церков, синагог, костелів, ткнути ними у розжирілі фізіономії “віруючих” європейських та американських банкротів...” [10].

У статті “Духовенство та допомога голодуючим. Нехай покажуть себе не на словах, а на ділі”, опублікованій у “Херсонском коммунаре” від 19 лютого 1922 року, пролунав заклик до духовництва робити пожертви на користь голодуючих Поволжя і прямою мовою вказується на те, що церковні цінності “складають надбання держави та надаються лише у тимчасове користування віруючим” [11]. У тому ж виданні від 5 березня 1922 року у статті “Голод и духовенство” процитували петроградську “Красную газету”: “Коли голодні волають про допомогу духовенство не чує і не відгукується” [12].

Вищезгаданий Кін П. на сторінках “Красного Николаева” у статті “Як отці духовні допомагають голодуючим” від 27 лютого 1922 року відмітив, що влада поклала великі сподівання на вилучення цінностей із церков. На підтвердження своїх слів він навів приклад Казанського собору (Санкт-Петербург), де “одна лише золота риза [К]азан[ської] ікони важить 10 ф., причому в ній мається алмазів 1432 шт., 1655 діамантів подвійної грані, 530 рубінів, 155 ізумрудів, 1400 штук перлин та діамантове кільце з чудових діамантів”. Далі автор наголосив: “Робочі, червоноармійці та селяни, що віддають голодуючим дійсно останню сорочку повинні і зможуть взяти у церквах, монастирях і т. п. не лише нікому не потрібні підвіски та зламани вінчики, але й те, що дійсно цінне, що врятує від смерті мільйони їхніх братів і тим самим покажуть отцям духовним, як треба любити ближніх...” [13].

Допомагати голодуючим Російська Православна Церква (РПЦ) почала ще влітку 1921 року. Патріарх Тихон звернувся до своєї пастви, до Східних патріархів, до папи Римського, до архієпископа Кентерберійського та єпископа Йоркського з посланням, де закликав допомогти голодуючим.

Пізніше радянський уряд сам звернувся за допомогою до Церкви. Так, після переговорів із

Горьким А.М. під керівництвом Патріарха Тихона було створено Всеросійський комітет допомоги голодуючим (Допгол). Але невдовзі влада вирішила сама керувати збором ресурсів для голодуючих і замінила його на Центральну комісію допомоги голодуючим при ВЦВК [14]. Таким чином, радянська влада вмотивована конфліктами із РПЦ використовувала кампанію допомоги голодуючим для антицерковної та антирелігійної пропаганди.

В Україні кампанія фактично почалася з 8 березня 1922 року, коли було видано постанову Всеукраїнського центрального Виконавчого комітету “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”, а 3 квітня того ж року політбюро ЦК РКП(б) України повністю погодилося з циркуляром ЦК РКП(б) № 1961 “Про цілковите вилучення цінностей”. Діяльністю з вилучення цінностей займалася спеціальна комісія у складі наркома юстиції Скрипника (голова), секретаря ВУЦВК Єрмошенка, наркома внутрішніх справ Манцева та уродженця Херсона наркома продовольства Владимириова. Цій комісії надавалося позазаконне право адміністративного арешту і навіть суду за невиконання її рішень [15].

Для організації роботи у регіонах Української республіки 31 березня 1922 року Політбюро ЦК КП(б) У ухвалило: замість підготовчих секретних комісій керівництво вилученням цінностей покласти безпосередньо на Бюро губкому [16].

В Одесі вже 1 квітня 1922 року відбулася розмова між головою губвиконкому тов. Аверіним та архієпископом Феодосієм. Владика поцікавився про кількість голодуючих на Одещині, чиновник відповів, що станом на 1 квітня кількість голодуючих перевищила 400 тис. Феодосій повідомив, що віруючі люди “дадуть ложки, різні предмети, срібло та інше, однак не священні речі. Я постараюся, якщо можливо, цей погляд змінити та був би дуже радий” [17].

Уже 5 квітня 1922 року архієпископ Феодосій звернувся до віруючих Херсонської та Одеської єпархії з приводу вилучення цінностей із храмів. Однак, наприклад, мешканці Херсона його слова змогли прочитати у пресі лише 21 квітня того ж року в місцевій газеті “Херсонский коммунар”. У ній, зокрема, він закликав віруючих здати цінні предмети з церков на допомогу голодуючим: “Від такої жертви церква не збідніє, як землероб не стане злиденим від того, що він кидає насіння у землю, бо прийде час, коли посіяне повернеться з лихвою” [18].

Однак агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей не здобула особливих успіхів, про що засвідчило засідання Центральної комісії з вилучення цінностей від 2 квітня 1922 року. Зокрема, у протоколі засідання було зазначено, що “...агіткампанія майже не охопила прошарку трудівників найменш організованих і свідомих і тому тих, що найбільше піддаються контрреволюційній, попівській агітації, що ведеться проти вилучення: працівників приватних майстерень, дружин робітників, дружин червоноармійців, радслужбовців, інвалідів, а також селян”.

Було визнано необхідним поступово розширювати агітаційну кампанію, захоплюючи нею все “менш свідомі прошарки трудівників”. Також було рекомендовано місцевій владі показово притягти до відповідальності винних у приховуванні описів церковного майна [19].

Під час вилучення з’явилися окремі конфлікти. “Красный Николаев” у повідомленні “Багатства церкви голодуючим” від 4 травня 1922 року, інформував читачів про те, що у Херсонському повіті

в Отбїдо-Василівській волості стався інцидент, коли при конфіскації церковних предметів, жінки побили міліціонера, за що мав відповідати перед ревтрибуналом голова церковної ради [20].

У тій же газеті від 29 квітня 1922 року у статті журналіста Коваленка “Вилучення цінностей у Миколаєві” розповідалося про конфлікт в Олександрівській церкві Миколаєва. Суть полягала в тому, що по прибуттю Комісії до храму, її зустрів староста церкви, котрий пішов за ключами і не повернувся, натомість підійшов натовп жінок, котрі почали промовляти, що мовляв “все це робиться марно”, “не для голодуючих це іде”, “нас обманюють” і т. п. Зважаючи на такий хід подій, Комісія не змогла продовжити свою роботу, про що повідомила Губернську комісію. Після цього рішенням Губвиконкому було заарештовано церковного старосту, котрий, певно, є “душою” цього “духовного” скандалу. Арештований священник Олександрівської церкви, що активно не брав участь у ексцесі, але тим не менш причетний до нього...

Чорносотенці та “духовні” хулігани, надумавши грати на руку голоду, вирішили завадити справі, котрому співчувають самі віруючі міста Миколаєва, – будуть покарані з усією строгістю [21], – повідомлялось далі в газеті.

Друковані видання Півдня України значну увагу приділяли проблемі приховування цінностей із метою рятування їх від вилучення. Так, одеські “Известия” у статті Д. Маллорі “Вилучення церковних цінностей” від 3 травня 1922 року, повідомляли про завершення справи про приховування та підміну церковних цінностей в українській Дмитрівській церкві Одеси старостою Андрієм Навроцьким.

Суд його звинувачував у тому, що у відомостях про церковні речі три срібні хрести було позначено як металеві. Однак священник не визнавав своєї провини та стверджував, що дану справу спровокував священник Генкен, котрий раніше завідував згаданою церквою. Навроцький А. пояснив, що він підписав відомість переписану секретарем та не перевірів її. Однак трибунал визнав доведеним скоєний обвинуваченим “тяжкий злочин” та виніс вирок – позбавлення волі з примусовими роботами на один рік із заміною виroku на 100 млн рублів штрафу “на користь голодуючих” [22].

Безпосереднє вилучення церковних цінностей у Херсоні розпочалося 24 квітня 1922 року. І вже 27 квітня в “Херсонском коммунаре” з’являється перша замітка “Вилучення церковних цінностей у Херсоні”, де повідомлялося про те, що 25 квітня Херсонською комісією вилучено цінності зі Старої синагоги, Ново-Миколаївської синагоги та синагоги “Бес-Гамедраш”. У статті вказувався перелік і загальна вага вилучених цінностей по кожній синагозі [23].

Преса Півдня України широко інформувала своїх читачів про процес вилучення цінностей із православних храмів. Так, у статті “Вилучення церковних цінностей”, надрукованій у “Херсонском коммунаре” від 7 травня 1922 року повідомлялося, що 5 травня відбулося вилучення цінностей із Богородицько-Казанської, Корсунсько-Богородицької церков та Спаського (Скатерининського) собору Херсона. У статті по кожній із цих церков подавався перелік та вага тих цінностей, котрі було вилучено і тих цінностей, котрі було залишено у тимчасове користування. Наприклад: “Скатерининський собор. Вилучено: 1 дарохранильницю – 3 ф. 60 з.; 1 чашу – 3 ф. 30 з.; 2 чаші – 2 ф. 9 з.; 2 чаші – 2 ф. 36 з.; 4 дискоса – 2 ф. 66 з.; 4 зівдиці – 1 ф. 54 з.; 3 ложки 36 з.;

1 всеношник – 3 ф. 91 з.; 4 хрести різних – 3 ф. 4 з. Залишено у тимчасове користування: 1 дарохранильниця – 8 ф. 30 з.; 1 чаша – 2 ф. 56 з.; 1 чаша – 1ф. 36 з.; 2 дискоса – 87 з.; 2 зівдиці 59 з.; 2 лжиці – 22 з.; 4 тарілочки – 1 ф. 28 з.; 1 хрест із підвісками – 5 ф. 84 з.; 1 кадило – 87 з.; 25 лампад і 1 дарохранильниця” [24].

Миколаївська газета “Красный Николаев” теж подавала читачам відомості про хід вилучення цінностей у церквах Миколаївській губернії. Прикладом таких повідомлень може слугувати замітка від 4 травня 1922 року: “Багатства церкви голодуючим”, у котрій повідомлялося що у Миколаєві 29 квітня з Приютської церкви на майдані Комунарів вилучено срібла 26 фунтів 72 золотники та польського срібла 1 фунт 35 золотників [25].

В Одеських “Известиях” у статті “Вилучення церковних цінностей. Як пройшло вилучення (із бесіди з т. Петровським)” від 4 травня 1922 року наводилося спростування головою Одеського губернського виконавчого комітету т. Петровським слів однієї з віруючих жінок про те, що цінності вилучають лише з церков, мінаючи синагоги. У той же час чиновник повідомив, що з синагог вилучено більше 27 пудів, а з церков – 100-125 пудів срібла [26].

Усього у Миколаївській губернії станом на 27 червня 1922 року, коли переважна більшість робіт із вилучення цінностей була завершена, було зібрано: срібла – 307 пудів 39 фунтів 81 ½ золотників 80 долей; золота – 19 золотників 11 долей; діамантів – 1) 7/8 карат, 2) 15 шт.; перлин – 15 золотників, 2 долі, алмазів – 153 шт.; аметистів – 3 шт., бірюзи – 1 шт., гранатів та бірюзи – 20 шт.; польського срібла – фунт 35 золотників; срібних монет – 116 р. 10 коп.; золотий брелок із 16-ма діамантами – золотник, 75 долей; 2 корони з 16-ма діамантами – 2 кар. 81 доля.

У Одеській губернії вилучено: срібла – 273 пуди 10 фунтів 84 золотники; золота – 4 фунти 17 золотників 18 долей; діамантів – 1) 100 кар., 2) 5 шт.; перлин – 1) 89 золотників, 2) 100 кар., 3) 4 шт.; рубінів – 1) 100 кар., 2) 3 шт.; сапфірів – 1) 100 кар., 2) 1 шт.; ізумрудів – 1) 100 кар., 2) 20 шт.; опалів – 5 кар.

Загалом в Україні станом на 27 червня 1922 року було зібрано: золота – 3 пуди 2 фунти 28 золотників 85 долей; золотих монет – 85 крб.; срібла – 2850 пудів 30 фунтів 5 ½ золотників 37 долей; польського срібла – 30 фунтів 53 золотники; банківського срібла – 61 крб. 45 коп.; діамантів – 1) 32 карата, 2) 258 шт.; перлин – 1) 43 фунти 87 золотників 64 долі, 2) 117 шт., 3) 100 кар.; ізумрудів – 1) 105 і 2 карат, 2) 6 шт.; аметистів – 1) 5 золотників 91 доля, 2) 9 шт., 3) 4 кар.; топазів – 2 шт.; сапфірів – 1) 45 шт., 2) 100 кар.; олександритів – 1 шт.; бірюзи – 103 шт.; моніст – 76 золотників; корал – 1 золотник 75 долей; ікона та палка зі слонової кістки та інші коштовні речі [27].

Незважаючи на досягнуті результати, вилучення цінностей для місцевих потреб продовжувалося й надалі. З усієї території Радянського Союзу на 1 квітня 1923 року було отримано: 26 пудів, 8 фунтів, 36 золотників золотом; 6185 крб. золотими монетами; 24565 пудів, 9 фунтів сріблом; більше 229 пудів срібними монетами; 1 пуд 34 фунти 18 золотників діамантами тощо [28]. На ці кошти можна було закупити 525 млн пудів хліба, а закуплено було лише близько 3 млн пудів, однак, інша частина суми пішла на придбання сільськогосподарського реманенту, робочої худоби, громадські роботи, допомогу дітям та інвалідам та ін. [29].

Сам Троцький Л.Д., котрого вважають фактичним керівником кампанії, був незадоволений результатами її завершення, у листі до Красікова П.А. він писав: “За

всіх обставин справи випливає, що головні церковні багатства зникли за роки революції. Залишилось лише громіздке срібло” [30].

Дослідник державно-церковних взаємин у Криму Змерзлий Б.В. досить жорстко оцінив підсумки проведення кампанії: “Трагічні наслідки вилучення 1922 р. обчислювались не тільки золотом. Був нанесений небачений удар по національній культурі: зруйновані храми, зганьблені святині православ’я, знищені унікальні твори мистецтва світового значення. Церкві був нанесений непоправний удар, воля багатьох священнослужителів було зломлена...” [31].

Отже, великий неврожай спричинений сильною посухою викликав голод на Півдні України з другої

половини 1921 року до першої половини 1923 року. Таке лихо стало причиною розгортання агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Її було використано для посилення антирелігійної пропаганди. На території Херсонської та Одеської єпархії широко для даної кампанії було використано можливості преси, а також роботу серед “менш свідомих прошарків трудівників”. У результаті, незважаючи на окремі інциденти, дана кампанія дала певні результати – мешканці Півдня України, в цілому, схвально поставилися до вилучення коштовностей із церков для надання допомоги голодуючим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киридон А., Пашенко В. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? // Людина і світ. – 1992. – № 7-8. – С.10-16.
2. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 18 с.
3. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
4. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): Дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2005. – С. 458.
5. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х., 2008. – С. 352-353.
6. Цыпин Владислав. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая. – М, 1997. – С. 71.
7. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): Дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2005. – С. 178.
8. Валентинов А.А. Чёрная книга (Штурм небес) // Волга. – 1991. – № 6. – С. 82.
9. Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 1.
10. Голод и духовенство // Херсонский коммунар. – 1922. – 5 марта. – С. 1.
11. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунар. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
12. Голод и духовенство // Херсонский коммунар. – 1922. – 5 марта. – С. 1.
13. Кин П. Как отцы духовные помогают голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 27 февраля. – С. 1.
14. Цыпин Владислав. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая. – М, 1997. – С. 72.
15. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
16. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К., 2002. – С. 298.
17. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – арк. 34, 39.
18. Воззвание Херсоно-Одесского архиепископа Феодосия // Херсонский коммунар. – 1922. – 21 апреля. – С. 1.
19. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – Арк. 4.
20. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
21. Коваленко Из’ятие ценностей в Николаеве // Красный Николаев. – 1922. – 29 апреля. – С. 1.
22. Маллори Д. Из’ятие церковных ценностей // Известия (Одесса). – 1922. – 3 мая (№ 72). – С. 1.
23. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунар. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
24. Из’ятие церковных ценностей // Херсонский коммунар. – 1922. – 7 мая. – С. 2.
25. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
26. Из’ятие церковных ценностей. Как прошло из’ятие (из беседы с т. Петровским) // Известия (Одесса). – 1922. – 4 мая. – С. 2.
27. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – арк. 29.
28. Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X в. – 1917 год. – Минск, 1984. – С. 40.
29. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
30. Киридон А., Пашенко В. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? // Людина і світ. – 1992. – № 7-8. – С. 15.
31. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 12.